

Dalia KISELIŪNAITĖ

KURŠIŲ NERIJOS KURŠININKŲ KALBOS IR ETNINIO IDENTITETO KLAUSIMAI

Kuršininkų kraustymosi iš Kuršo pusiasalio į neriją procesas užtruko ne mažiau kaip du šimtmečius. Vėlyvieji persikėlėliai atvyko sulatvėję. Susiformavusi tarmė be didesnių ginčų laikoma latvių kalbos dialektu, turinčiu kuršiškųjų latvių tarmių pagrindą, su progresuojančia lietuvių ir vokiečių kalbų įtaka.

Kaimynai anapus marių („žemininkai“) visus Kuršių nerijos gyventojus vadino kopininkais. Baigiantis karui, didžiąją kuršininkų dalį kartu su kitais Kuršių nerijos gyventojais evakavo besitraukianti vokiečių armija, o kita dalis, grįžusi iš apsupties, nebepakėlus pirmųjų pokario metų, emigravo šeštame dešimtmetyje. Dabartiniai Kuršių nerijos gyventojai (su labai retomis išimtimis) - pokario naujakuriai, suvažiavę iš įvairių Lietuvos vietų ir įsikūrę kaip žvejų bendrovių (kolūkių) nariai ir kurorto tarnautojai.

Senujų Kuršių nerijos gyventojų etnine kultūra, savimone ir kalba domimasi nuo praėjusio amžiaus. Išsamiausi lingvistiniai darbai, atspindintys ir tyrinėjantys kalbos būklę, jau yra atlikti A. Bezzenbergerio (Bezzenberger, 1888), J. Endzelyno (Endzelins, 1979a), J. Plakio (Plāķis, 1927) tuomet, kai dar buvo galima gausiai užrašyti medžiagos. J. Endzelynas 1931 m. apžvelgia ne tik kalbą, bet ir etninę situaciją ir konstatuoja: „katrā ziņā bez pabalsta no ārvienes kursenieki savu tautību laikām vairs ilgi nepaglabās“ (Endzelins, 1979b, 578).

Daug kalbinės ir etnografinės medžiagos pateikta Vokietijoje gyvenančio R. Pietscho darbuose (Pietsch, 1982; 1991; Kwauka, Pietsch, 1987). Knygoje „Fischerleben“... (Pietsch, 1982) autorius dviem kalbomis (vokiškai ir rekonstruota kuršininkų tarme) pateikia etnografinę medžiagą, remdamasis savo autentiškais prisiminimais bei kalbos mokėjimu. Ji yra vertinga kalbininkams ir etnografams. Problema yra tai, kad, rašydamas tekstą, autorius daugiausia pasiklio vė tik savo paties kalbos mokėjimu (šio straipsnio autorė yra bendravusi su p. R. Pietschu ir pripažįsta, kad jis yra tikrai geras savo tarmės atstovas), be to, jis savo žodynuose (Pietsch, 1982; 1991) nepateikia pagrindinių formų ir vartojimo pavyzdžių.

Kaip pasikeitė etninė-lingvistinė kuršininkų situacija nuo J. Endzelyno aprašytojo prieškarinio laikotarpio? Ko dar galime tikėtis, ką turėtume nuveikti, kad kaip civilizuo-

ti žmonės padėtų išnykstančiai etninei grupei sutvarkyti savo kultūrinio palikimo likučius? Kokia forma toliau egzistuos jų vaikų etninė savimonė?

Jau 1931 m. J. Endzelynas rašė, kad Rasytės, Pilkopos ir Šarkuvos apylinkėse kuršininkų tarme kalbančių beveik nebeliko (prisiminkime, kad A. Bezzenbergeris dar 40 metų anksčiau ten mažai begirdėjo vartojančių šią tarmę, o J. Plakis apie 1926 m. teigė Vokietijos pusėje visus kuršininkus suvokietėjus) (Endzelins, 1979b, 572). J. Endzelynas rašė, kad 4 dešimtmetyje kuršininkai noriai mokėsi vokiečių kalbos, naudodamiesi Klaipėdos krašto autonomija, nes vokiečių kalba jiems yra naudinga. Apie tuometinę Lietuvos valstybės politiką kuršininkų atžvilgiu jis 1931 m. rašė: „Arī tagadējā leīšu valdība, cik man zināms, nekā nerūpējas par kursenieku tautību, kaut gan pašu leīšu intereses prasa gādāt, lai kursenieki nepārvācojas. <...> Un beigās varbūt pat kursenieki paši negribētu, ka skolās viņu bērnus apmāca latviešu un ne vācu valodā, jo vācu valoda tiem patlaban ir daudz derīgāka nekā latviešu rakstu valoda“ (Endzelins, 1979b, 573). Ten pat J. Endzelynas pastebi, kad patys kuršininkai savo kalbą laiko neprestīžine, vokiečiai poilsiautojai taip pat ne itin draugiški jos atžvilgiu, [ten pat], pasišaipydavo iš jų ir „žemininkai“ lietuvininkai, pastarieji greičiausiai dėl žemesnės materialinės kopininkų padėties.

Šiuo metu Kuršių nerijoje yra 9 žmonės, laikantys save kuršininkais ir geriau ar blogiau mokantys gimtąją kalbą. Save jie vadina „kuršiais“, suprasdami šį terminą ne lingvistine, o etnografinė reikšme. Todėl terminą „kalbėti kuršiškai“ trumpumo dėlei vartosime, kalbėdami apie Kuršių nerijos latvių kalbos dialektą.

Kai kurie nidiškiai retomis progomis (pvz., susitikę su giminėmis, atvykstančiais iš Vokietijos) dar kalba „kuršiškai“, bet, kaip patys pripažįsta, „stringa liežuvis“. Kiti tik supranta kalbančius ar fragmentiškai prisimena kalbą. Geriau gimtąją kalbą išsaugojo žvejai vyrai (tiek čia, tiek emigracijoje), nes „kuršiškai“ bendraudavo tarpusavyje žvejojami, turėjo nusistovėjusią terminiją, šią tarmę laikė žvejų kalba. A. Bezzenbergeris rašė, kad neretai net tie, kurie namie kalbėjo lietuviškai, žvejojami kalbėjo „kuršiškai“, nes taip jiems atrodė trumpiau (Bezzenberger, 1888, 165). Bendraujant su R. Pietschu, šio straipsnio autorei matėsi akivaizdus autentiškos leksikos trūkumas, kai buvo kalbama apie dalykus, nepažįstamus kuršininkams, pvz., kalbant apie žemės ūkį skverbėsi lietuviška, o apie miesto kultūros dalykus – vokiška leksika.

Iš 9 Kuršių nerijoje gyvenančių kuršininkų geriausiai kalbą išlaikė F. Jakaitis iš Pervalkos ir M. Bezuchova-Kairienė (pastarosios tėvas buvo I karo belaisvis rusas, vedęs kuršininkę ir išmokęs ne tik žvejybos, bet ir kuršininkų kalbos). Etnografijos žinių pateikia ir neblogai kalbą moka G. Engelynas, buvęs žvejys, kelių žvejų kartų palikuonis.

Kalbininkų įtikinti, jie supranta, kad jų gimtoji kalba artimiausia dabartinei latvių kalbai. K. Sakut-Lingaitienė pripažįsta, kad geriausiai jų kalbą supranta latviai, ta-

čiau, dažnai, užkalbinta literatūrine latvių kalba, ne viską supranta pirmiausia dėl žymių leksikos skirtumų. Nė vienas kuršininkas nelaiko savęs latviu dėl to, kad jie niekada nepriklausė Latvijos valstybei, o kalbėdami „kuršiškai“ latvius vadina „leti“.

Iš 9 žmonių, pasiimdami Lietuvos Respublikos pasus, 6 rinkosi lietuvių tautybę, 3 – vokiečių. Pastarieji teigė, kad bent vienas iš tėvų laikė save vokiečiu, šiuo metu tėvai ar kiti artimi giminės yra gyvi ir gyvena Vokietijoje, nidiškiai palaiko su jais ryšius, gauna materialinę paramą ne tik patys, bet išrūpina jos ir kitiems nidiškiams, pirmiausia liuteronų bendruomenės nariams. Nors didelio pasitikėjimo dabartine Lietuvos valdžia jie nerodo, tačiau persekiojimo dėl tautybės nebebijo. Likusieji 6 nelaiko savęs vokiečiais, nes tėvai kalbėjo namie „kuršiškai“ arba lietuviškai, be to, patyrę jiems reiškiamą nepasitikėjimą sovietiniais laikais, tapo atsargūs ir vengė užsiminti apie kokius nors ryšius su vokiečiais, sukūrė mišrias šeimas su lietuviais. „Jeigu čia niekada nebebus Vokietija, tai kodėl aš turėčiau norėti būti vokiečiu“, - teigė vienas iš pašnekovų.

Jokios atskiros bendruomenės ar kultūrinės bendrijos dabartiniai Kuršių nerijos kuršininkai nesukūrė. Geriausiai savo bendrumą jaučia liuteronų bendruomenėje, kurioje jie laikosi kartu su po karo atsikėlusiais lietuvininkais (keletas iš jų save laiko vokiečiais) ir naujai evangelikų tikybą priėmusiais žmonėmis.

Savo išskirtinumą kuršininkai mato ne tiek etniniu ar etnografiniu požiūriu, kiek labiau senųjų neringiškių akimis: jie ne tik prisimena pokario metais patirtą nepasitikėjimą jais, kaip buvusiais Vokietijos piliečiais, tikybos suvaržymą (prisiminus stiprias Mažosios Lietuvos pietizmo tradicijas, nesunku suprasti situacijos dramatiškumą), bet nepasitiki ir dabartinės Lietuvos valdžia. Būdami itin jautrūs netvarkai, jie negali ramiai žiūrėti į žlugdomą žuvininkystės verslą, privatizacijos konvulsijas, atduodant poilsio industriją dažniausiai ne į neringiškių, o į atsitiktinių vienadienių biznierių, kuriems svetima Neringos gamtos ir etnografinė specifika, rankas. Jiems, kaip neringiškiams, susirūpinimą kelia niokojamas miškas ir kopos, triukšmas ir kičas. „Per daug betono“, - sakė neseniai pasimiręs Davidas Pinkis, 82 metų žvejys, pokario metais išvykęs į Vokietiją.

Prieš karą kuršininkai savo etnografinėmis ypatybėmis vokiečių poilsiautojams atrodė egzotiški, ir iš to pasipelnėdavo. Vokiečių iniciatyva Nidoje buvo įkurta „Trachtenverein“, draugija, kuri rūpinosi tautinio kostiumo išsaugojimu ir dėvėjimu tam tikromis progomis (pvz., galima buvo nusifotografuoti su „kurše“). Kuršininkai pardavinėjo ne tik gintarą ir suvenyrinius vėjarodžius su gyvenviečių simbolika (valte flage), bet ir nuomodavo valtis pasiirstyti mariomis, veždavo arkliais į mišką pažiūrėti briedžių, pardavinėjo poilsiautojams žuvis ir pieną. Suprantama, svečiams patikdavo poilsiauti žuvimi pakvipusiuose kukliuose mediniuose žvejų nameliuose (beje, panašų pasistatė Thomas Mannas).

Išsityrus šioms etninio savitumo žymėms, dabartiniai poilsiautojai, dažniausiai vietinės kilmės vokiečiai, džiaugiasi dar sutikę senųjų neringiškių, gerai prisimenančių

prieškarinę Kuršių neriją ir kalbančių vokiškai su egzotiškais rytprūsių tarmės elementais. Jie dažnai apsigyvena senųjų neringiškių šeimose, remia juos materialiai, ypač per bažnyčią. Tad nenuostabu, kad senųjų neringiškių kontaktai su vokiečiais ir dabartinės Lietuvos valdžios socialinis ir ekonominis bejėgiškumas verčia juos nepatikliai žiūrėti į tai, kas vyksta jų tėviškėje, o savo etninį savitumą prisiminti tik komercijos tikslais.

Dėl visų šių priežasčių yra nelengva iš jų surinkti etnografinę ir kalbinę medžiagą. Dėl žmonių užimtumo, ligų ir kitų aplinkybių sunku pasiekti, kad jie susieitų į būrelį, nes tik tarpusavyje bendraudami lengviau susigražina atmintyje gimtąją kalbą.

Kalba kinta ir nyksta akivaizdžiai. Štai prieš porą metų Vokietijoje darytame įrašė R. Pietschas pateikia dvi liaudies dainas, kurių tekstuose yra sunkiai suvokiamų morfologinių formų, fonetinės niveliacijos, be to, dainuodamas vartoja kiek kitokias formas, negu sakydamas tą patį tekstą atskirai. Jo išleistuose žodynuose vertinga yra tai, kad čia bent minimaliai perteikiamos fonetinės ypatybės, atsispindi leksika, tačiau per mažai informacijos apie morfologiją. Nidiškės M. Kairienė ir Vokietijoje gyvenanti E. Kalvis teigia, kad R. Pietscho knygoje „Fischerleben“... kalba esanti ne tokia, kaip jos kalbėjusios. Tai leidžia spėti, kad autorius, pasikliaudamas savo kalbos mokėjimu, pateikė ne visai autentiškos kalbos pavyzdžius. Tačiau neatmestina ir ta mintis, kad, būdami išsklaidyti ir retai begaudami kalbėti gimtąją kalbą, kuršininkai yra skirtingose kalbos mokėjimo pakopose. J. Endzelynas, o prieš jį dar A. Bezzenbergeris, yra pastebėję, kad dar XX a. pradžioje kuršininkai kalbėję kiek skirtingai: vienų tarmėje jaučiami tie patys bruožai kaip ir Karklės, Melnragės kuršininkų, kitų – Nycos, Bartos, kurių tarmėje J. Endzelynas randa „zemgalietišku“ bruožų (Endzelīns, 1979a, 437).

Nenorėčiau sutikti su tvirtinimu, kad dabartiniais kuršininkais nebeverta domėtis – kol jie dar prisimena savo etninį savitumą, būtina surinkti viską, kas įmanoma. Netgi tuo atveju, kai jie nebekalba „kuršiškai“, pateikėjai gali suteikti vertingos etnografinės medžiagos. Juk dar yra gyvų žmonių, menančių, kad prieškario metais ne tik sekmadieniais, bet ir ketvirtadieniais į jūrą neplaukė, kad naujai pastatytą laivą krikštija, guldydami kniūpsčią ir „kryžiškai šaudami“. Naujus tinklus unguriams namie pirma peržegnoja, paskui, prieš mesdami į vandenį, apspjaudo. Beveik visi vyresnio amžiaus neringiškiečiai gali detaliai papasakoti apie varnų gaudymą ir valgymą. Vargu ar visus etnografus dominančios detalės jau yra užfiksuotos. Dar praėjusiais metais etnografas Viktoras Gravytis (Viktors Gravītis) teigė iš neringiškių užrašės vertingos liaudies astronomijos ir kalendorinių papročių medžiagos.

Šventosios latviai, taip pat save vadinantys „kuršiais“, žino apie savo gentainius Kuršių nerijoje, bet tiesioginių kontaktų su jais beveik nepalaiko, nes neturi ten giminių, jų protėvius skyrė valstybių siena. Tarmės, kažkada sudariusios geografiniu po-

žiūriu vientisą regioną, nutolo viena nuo kitos. Ypač išsiskyrė jų leksika ir sintaksė, yra skirtumų ir fonetikoje, morfologijoje. Lietuvių kalba veikė jas skirtingai: Kuršių nerijos latvius per artimiausius kaimynus lietuvininkus (Kintų, Rusnės, Drevernos rytprūsiškoji žemaičių tarmė), Lietuvos valstybės laikais ir net literatūrinę kalbą, o Šventosios latvius - per artimiausius kaimynus šiaurės žemaičius. Šios dvi latvių tarmės skirtingai adaptavo lituanizmus bei įgijo skirtingus skolinius iš kitų kalbų. Tačiau ne visada lengva šių tarmių bruožus vienus nuo kitų atskirti. Tiek vieno, tiek kito regiono kalboje galima tikėtis ne tik ypatybių, nebūdingų literatūrinei latvių kalbai, nors bendrų su lietuviais, tačiau nebūtinai iš jų skolintų. Kartais tai gali būti bendras vakarų baltų kalbų paveldas, galbūt senosios kuršių kalbos palikimas. Jau A. Bezzenbergeris nurodė, kad Kuršių nerijos kuršininkų kalba kai kuriais bruožais atrodo senesnė, negu užfiksuota latvių kalbos stadija XVI a. latvių raštijoje. Vienas kitas atsitiktinis pavyzdys to dar neįrodys. Reikalingos išsamios lyginamosios viso regiono kalbos studijos: Kuršių nerijos ir Šventosios latvių bei artimų jiems vakarų ir šiaurės žemaičių tarmių lyginimas.

Būtina surinkti ir moksliskai ištirti šių regionų vietovardžius, ir ne tik hidronimus, bet ir iškyšulių, įlankų, miškų, kopų ir kalnų vardus. Tokio pat dėmesio nusipelno ir asmenvardžiai.

Tautosakos rinkimas Kuršių nerijoje labai sudėtingas: dainas sunaikino pietizmo draudimai (išsigelbėti pavyko vos kelioms žvejų dainoms – jūroje tarsi veikė kiti, nerašyti, įstatymai, atsiverdavo kiti tautosakos klodai – sakmės, padavimai, burtai ir prietarai). Apskritai žvejyba – tai itin specifinis darbas, ir žvejų gyvenimas gerokai skyrėsi nuo žemdirbių. Ekstremalios sąlygos sukuria visai kitokią santykį su gamta, tarpusavio bendravimo būdą, uždara vyriška draugija, būdama mariose, o ypač jūroje, kelia visai kitokius reikalavimus bendravimui. Kuršių nerijos žvejai kalbos ir kultūros požiūriu gyveno ne dvejomis, o trejomis įtakos veikiami – išsaugojo daug bendrabaltiškų elementų, kurie pamažu diferencijavosi į lietuvininkų ir kuršininkų, o abiejų šių etninių grupių suartėjimą ir niveliavimąsi spartino stiprėjanti vokiečių įtaka, mišrių šeimų kūrimas, religinis bendrumas.

Mes esame bebaigiančios nykti etninės bendruomenės paskutiniųjų gyvavimo metų liudininkai. Šiuo metu dar yra saujelė žmonių, galinčių suteikti vertingos informacijos. Jie gyvena emigracijoje, kai kurie šeimose dar ilgai kalbėjo gimtąja kalba, nors, kaip jie patys tvirtina, nežvejojant vartoti ją darosi vis sunkiau, dažnai jiems atrodo netgi beprasmiška. Atrodo, jog kuršininkų tarmė buvo įgijusi apibrėžtą paskirtį ir, atitrūkusi nuo aplinkos, liko kaip dainos tekstas be melodijos.

Nebėra laiko ir būtų pernelyg didelė prabanga rinkti tik visais požiūriais vertingą ir archajišką medžiagą. Fiksuoti reikia viską, kas tik liko, kad mūsų vaikai nesakytų - kur jūs buvote, kai visa tai dar buvo gyva? Be to, moksliniu požiūriu vertas dėmesio yra pats nykimo

procesas iki pat paskutiniosios stadijos. Savo praeitimi domisi ir patys kuršininkai - jie norėtų kažką palikti savo vaikams ir laukia populiarių darbų savo krašto temomis.

Todėl būtina šiam darbui sutelkti ne tik lietuvių, latvių, bet ir vokiečių mokslininkų bei jiems galinčių padėti kompetentingų žmonių dėmesį. Kol dar galima.

ZU DEN FRAGEN DER NEU-KURISCHEN (KURŠININKŲ) SPRACHE UND ETHNISCHEN IDENTITÄT IN KURISCHEN NEHRUNG

Zusammenfassung

In der jetzigen Zeit gibt es nur 9 Personen, die sich für Neu-Kuren (kuršininkai) halten. Etwas mehr Neu-Kuren sind in Emigration übergeblieben. Die Emigranten, die von der litauischen Sprache isoliert waren und in deren Familien die Muttersprache herrschte, haben die Eigenschaften ihres Dialekts am besten aufbewahrt.

Die lettische Literatursprache beherrschen weder die ersten, noch die zweiten.

Kompliziert ist die Zusammenhang zwischen ihren ethnischen und nationalen Selbstbewußtsein. Ein Teil von auf der Kurischen Nehrung übergebliebenen Neu-Kuren weist offiziell in ihren Pässe auf die litauische Nationalität (es wurde von der politischen Nachkriegssituation und von der Vermischung mit den Litauern hervorgerufen). Ein anderer Teil weist auf die deutsche Nationalität (es wurde von der politischen Vorkriegssituation, von der Verbindung mit den Verwandten in Deutschland, von den Vertrauen zu Demokratie der jetzigen Litauens und von der religiösen Einstellung hervorgerufen). Niemand von ihnen haltet sich für eine Lette.

Als Zeugen der letzten Existenzjahren dieser ethnischen Gruppe können wir noch eine wertvolle Information bekommen und dabei die folgende wichtigste Forschungen leisten:

1. Es ist nötig die alle Änderungszeichen der Dialekts und seine Entwicklung bis letzten Tag zu erforschen.

2. Es ist nötig auch seine Verknüpfung mit den näherten lettischen Mundarten, das heißt mit den lettischen Mundarten in Šventoji (Litauen) und in Kurzeme (Lettland), mit dem westschamaitischen (vakarų žemaičių) Dialekt, mit der litauischen Gemeinsprache zu erforschen. Es ist glaubhaft, die Relikte von der alt-kurischen Sprache zu finden.

3. Die Muster, die in den Arbeiten von R. Pietsch unterlegen einem Zweifel, ob der Dialekt authentisch ist.

4. Nicht alle Ortsnamen und Vorkriegspersonennamen auf Kurischen Nehrung sind wissenschaftlich erforscht.

5. Nicht alle Folklorwerke, besonders die erzählenden, sind aufgeschrieben.

6. Bei dem Sammeln des wertvollen ethnografischen Stoffes müssen die litauischen, lettischen und deutschen Wissenschaftler ihre Bemühungen vereinigen und die Unterstützung von kompetenten Instanzen aller dreien Staaten bekommen.

Literatūra

Bezenberger A., 1888, Über die Sprache der preussischen Letten, Göttingen.

Endzelīns J., 1979a, Kuršu kāpu latvieši. – Darbu izlase, III (1), 437- 438.

Endzelīns J., 1979b, Par kurseniekiem un viņu valodu. – Darbu izlase, III (1), 571–578.

Kwauka P., Pietsch R., 1987, Kurisches Wörterbuch, Lüneburg.

Pietsch R., 1982, Fischerleben auf der Kurischen Nehrung, Berlin.

Pietsch R., 1991, Deutsch–Kurisches Wörterbuch, Lüneburg.

Plāķis J., 1927, Kursenieku valoda, Rīgā.